

Morele ervaringen van veteranen na inzet in militaire missies

Met de oorlog in Oekraïne is oorlog voor Nederland letterlijk dichtbij gekomen. We maken ons zorgen en leven mee met de burgers en militairen die onder het geweld lijden. Nederlandse burgers ervaren deze dreiging aan de grens van Europa vaak anders dan veteranen met oorlogservaring. Deze post-actieve veteranen, die soms lijden aan de gevolgen van hun uitzendervaring, spreek ik als aalmoezenier van het Nederlands Veteraneninstituut.

De start van de oorlog in Oekraïne was voor sommige Bosnië-veteranen als een déjà vu. Zij herkenden de beelden op televisie uit hun eigen diensttijd in voormalig Joegoslavië in de jaren negentig. Mensen met hun spullen in tassen van winkelketens die wij ook kennen, huisdieren in mandjes. Lange rijen van vrouwen en kinderen, op de vlucht, terwijl de mannen achterblijven. Destijds waren er veel minder beelden. Voor deze veteranen zijn de beelden confronterend. Zij verzuchtten: 'Zo was het bij ons toen ook' en ze hopen dat hun omgeving nu meer begrip krijgt voor de omstandigheden waar zij destijds in zaten. Sommige veteranen, bij wie de oorlog sporen heeft nagelaten, reageerden gealarmeerd en vielen terug op militaire 'skills and drills'. Zij legden nooddrantsoenen aan met water, jodiumpillen en transistor-radiootjes. Anderen verkenden vluchtroutes in het geval van een nucleaire aanval ... Ook hoorde ik actief dienende en post-actieve veteranen die zich wilden aanmelden om Oekraïne te helpen. Soms met de toevoeging om 'dan wel iets goeds te kunnen doen'.

In dit artikel breng ik de morele ervaringen van militairen tijdens missies onder de aandacht. Dit doe ik aan de hand van uitspraken door veteranen zelf verwoord, die het resultaat zijn van het praktijkgedeelte van mijn promotieonderzoek naar 'ervaringen van *moral distress* in de militaire context'.

Het doel hiervan bestaat uit twee delen: het collectief niveau en het individueel niveau. Op collectief niveau inventariseer ik welke ervaringen militairen beschrijven wanneer hen gevraagd wordt naar ervaringen van *moral distress*. Op persoonlijk niveau evalueer ik een methode die veteranen kan helpen deze

ervaringen te duiden en te waarderen in de context van hun levensverhaal. Deze zogenaamde 'zelfkonfrontatiemethode' (ZKM), kan door geestelijk verzorgers worden gebruikt om veteranen te begeleiden bij het verwerken van ervaringen van *moral distress* en morele zelfvorming.

Daarbij zie ik de rol van de geestelijk verzorger niet alleen als begeleider van de veteraan, maar ook als iemand die een brug kan slaan tussen de krijgsmacht, de kerk (of zendende instantie) en de samenleving. Op deze manier kan worden gebouwd aan wederzijdse erkenningsrelaties, die de morele lasten die een veteraan draagt kunnen verlichten. Ik pleit er voor dat wij als burgers veteranen niet alléén laten met wat hen moreel belast tijdens een uitzending, want ze zijn ingezet namens de Nederlandse samenleving.

'Moral distress' in de militaire context

Als aalmoezenier ervaar ik dat het militaire beroep veel van mensen vraagt. Fysiek en mentaal kan het zwaar zijn en militairen zijn veel van huis. Ook op moreel gebied staan militairen geregeld onder druk. Zij worden immers ingezet in situaties van dreiging of conflict. Ook kunnen zij in omstandigheden komen waarin ze getuige zijn van een lijdende burgerbevolking of onrecht dat kinderen wordt aangedaan.

Zij moeten kunnen omgaan met de spanning tussen de morele betrokkenheid, geuit in het verlangen 'iets te betekenen' en machteloosheid. Deze spanning maakt paradoxaal genoeg ook deel uit van het militaire beroep. In de operationele context is het namelijk niet de militair zelf die bepaalt welke handelingen hij onderneemt of nalaat, maar de politiek. De politiek formuleert het mandaat, dat het resultaat

is van vaak een complex politiek proces en gebonden aan juridische richtlijnen.

Militairen voeren uit wat wordt opgedragen, ongeacht de eigen mening of het eigen morele kompas. Zij handelen niet namens zichzelf maar worden ingezet als een politiek instrument. Dat kan leiden tot spanning tussen de persoonlijke rol waarin iemand bijvoorbeeld een gewonde burger langs de weg wil helpen en de militaire rol waarin de opdracht geldt om niet te stoppen tijdens een verplaatsing.

Moral distress kunnen we omschrijven als: een pijnlijk gevoel dat ontstaat in een situatie waarbij iemand weet wat het juiste is om te doen, maar ervan wordt weerhouden overeenkomstig te handelen (Jameton 1984). Het handelen tegen persoonlijke waarden en overtuigingen is een aantasting van de persoonlijke integriteit en authenticiteit (AACN 2006).

Onderzoek naar 'moral distress'

Moral distress is onderdeel van de morele professionaliteit, omdat militairen werken in situaties van conflict en dreiging. Ook zie ik *moral distress* als teken van geestelijke gezondheid, omdat dit bevestigt dat militairen, die altijd ook mens zijn, gewetensvol reflecteren op hun handelen (Rietveld 2009). Voor een gezond gevoelsleven is het van belang dat militairen de morele dilemma's waarvoor zij komen te staan kunnen verwerken.

Er ligt een rol voor de geestelijk verzorger om de militair te begeleiden bij gewetensvorming. Dit moet worden gezien als morele zelfvorming (Van der Ven 1999), waarbij de veteraan komt tot morele zelfreflectie. Dat betekent inzicht krijgen in de spanning tussen de militaire en persoonlijke rol en het waardensysteem.

Hiervoor is een instrument nodig dat dit tot stand brengt. In mijn onderzoek gebruik ik de hierboven genoemde 'zelfkonfrontatiemethode' van Hubert Hermans (1995) als methode om veteranen te begeleiden bij wat we operationeel 'een morele debriefing' kunnen noemen. Deze methode, die wortelt in de narratieve psychologie, is niet alleen een begeleidingsinstrument maar maakt het ook mogelijk om persoonlijke ervaringen analyseerbaar te maken.

> **'Moral distress' maakt onderdeel uit van de militaire professionaliteit en van een gezond gevoelsleven.**

De laatste tijd komt er meer aandacht voor de moreel belastende dimensie van het militaire beroep. En hoewel gewetensnood zo oud is als de oorlog, wordt tegenwoordig vaak de term *moral injury*, 'morele verwonding', gebruikt. Het onderwerp roept veel herkenning en belangstelling op in zowel de veteranengemeenschap als bij hulpverleners en onderzoekers.

Als aalmoezenier en onderzoeker in het veld van de praktische theologie lever ik graag een bijdrage aan dit debat en het ontwikkelen van veteranenzorg op moreel gebied. Daarbij richt ik me op de geestelijke begeleiding van veteranen die kampen met *moral distress*. *Moral distress* kan, wanneer het zich in ernstige mate voordoet, een *moral injury* worden. Dit kan samengaan met posttraumatische stressstoornis (PTSS) of vergelijkbare klachten. Ik pleit er, in navolging van Lifton (1973), voor om morele vragen niet te snel te pathologiseren en volledig op te nemen in het domein van ziekte en gezondheid. *Moral distress* maakt onderdeel uit van de militaire professionaliteit en van een gezond gevoelsleven.

Zoals gesteld zie ik een belangrijke rol weggelegd voor de geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht om in gesprek te gaan over morele vragen. Dit gebeurt vóór de uitzending in lessen of conferenties morele vorming (Wilderling 2014), tijdens de uitzending wanneer de geestelijk verzorger letterlijk present is in het uitzendgebied (Van Dijk 2019) en bezinningsdiensten verzorgt, en in de nazorg na uitzending waarbij geestelijk verzorgers meedraaien in de zorgcyclus rond uitzending. De rol van de geestelijk verzorger daarbij is uniek: present en benaderbaar binnen de leefwereld van militairen, en tegelijkertijd onafhankelijk en op basis van geheimhouding.

De morele betrokkenheid van de militair

Militairen voelen vaak een grote morele betrokkenheid bij hun beroep. Het is niet alleen een manier om geld te verdienen maar 'een manier van leven'. Zij zien het militaire beroep als een zinvolle invulling van het leven. In een samenleving die ontkerkelijkt, vinden mensen het steeds belangrijker om zingeving uit hun werk te halen (Baumeister 1991, 139). Het militaire beroep als bron van zingeving geeft de positieve kant van morele betrokkenheid weer. Maar deze kan ook negatief uitpakken en falen, dan spreken we van *moral distress*.

Voor mijn promotieonderzoek heb ik de zelfkonfrontatiemethode gebruikt om uitzendingservaringen in kaart te brengen. Tijdens dit zelfonderzoek kwamen thema's als motivatie, *moral distress* en erkenning aan de orde. Daarbij hebben veteranen hun ervaringen concreet samengevat en in een kernzin opgeschreven. Deze zinnen gebruik ik om de thema's te verdiepen en te illustreren.

Het morele beroep als bron van zingeving

Hieronder deel ik enkele kernzinnen die iets zeggen over de motivatie en morele betrokkenheid van militairen. Aan deze uitspraken kenden de veteranen veel positieve gevoelens toe en ze laten blijken hoe militairen hun beroep kunnen ervaren als bron van zingeving en betekenis.

De positieve kant van morele betrokkenheid

Ik was soldaat en wilde wat betekenen.

Ik ging naar Bosnië in de volle overtuiging: 'ik ga iets goeds doen'. Want daarvoor ben ik militair geworden.

Mijn drijfveer om als militair op missie te gaan is omdat ik het heel mooi vind om internationaal te werken en ik dan het gevoel heb dat ik er toe doe, dat ik bijdraag aan vrede & veiligheid.

Ik heb het goed en heb dat eigenlijk alleen te danken aan de plek waar ik geboren ben. Ik heb gekozen voor een geüniformeerd beroep om anderen, die het minder hebben, te helpen.

Mijn motivatie om te dienen zijn de verhalen van mijn grootouders hoe 10 duizenden jonge mensen het leven lieten om NL te bevrijden. De roeping voelt als een persoonlijke verplichting om diezelfde vrijheid te bewaken.

Deze uitspraken hebben als gemeenschappelijke deler dat ze de motivatie verwoorden 'als militair iets betekenen'. Om deze positieve morele betrokkenheid concreet te maken, noem ik ook een aantal door de veteranen geformuleerde voorbeelden waarin ze deze zinvolheid daadwerkelijk ervaren hebben.

Concrete positieve ervaringen van morele betrokkenheid

Tijdens mijn derde uitzending hadden we een patrouille te voet waarbij we langs een groepje kinderen liepen die naar ons lachten en zwaaiden. Ik kreeg het gevoel dat dit de reden is waarom ik het werk doe.

Ik ben 'trots' / goed gevoel over bereiken van doel om meer ANA [Afghan National Army] in U'can [Uruzgan] te krijgen en op te leiden.

Afghan women Bazars. 6 X. Achter iedere dame zitten 10 gezinnen + ontwikkeling van de dames als volleerde verkoopsters.

Aan 't einde van de uitzending wilde ik nog wel 2 mnd [maanden] extra blijven omdat mijn aflossing niet kon komen. Ik wilde nog helpen, er was nog genoeg hulp te bieden vond ik.

Ik heb met de Noorse collega en de naaister naaimachines opgehaald en we brengen ze naar het gehucht om aan de vrouwen te geven.

Uit bovenstaande voorbeelden kunnen we zien: 'militairen willen wat doen'. Niets is zo frustrerend voor een militair als niet kunnen of mogen handelen. Maar het handelingsperspectief van militairen wordt beperkt vanwege de politieke opdracht of juridische afwegingen. Het niet kunnen of mogen handelen is daarom een belangrijke bron van *moral distress*.

Het militaire beroep als bron van 'moral distress'

We kunnen ons voorstellen hoe pijnlijk het is voor militairen wanneer ze niet kunnen doen wat ze graag willen of waar ze, voor hun gevoel, voor zijn opgeleid. Deze beperkte handelingsruimte is het gevolg van een rolconflict tussen de militaire en de persoonlijke rol. Militairen moeten orders uitvoeren. De eigen motivatie of het waardensysteem zijn niet leidend tijdens het uitvoeren van een operationele actie. Vanuit dit rolconflict ontstaat *moral distress*. De militair moet iets doen of laten dat tegen de persoonlijke waarden indruist.

Hieronder staan een aantal zinnen die het rolconflict tussen de persoonlijke en de militaire rol uitdrukken. Omdat de militaire rol tijdens een inzet boven de persoonlijke rol gaat, moet de militair handelen of niet handelen overeenkomstig de opdracht. Onderstaande ervaringen roepen bij de veteranen veel negatieve emoties op, zoals machteloosheid en boosheid.

Het militaire beroep als bron van moral distress

Ik zie dingen die niet kunnen. Ik wil er iets tegen doen. Ik kan er iets tegen doen. Maar ik mag er niks tegen doen.

We hebben de missie Afghanistan niet afge- maakt. Wat hadden we daar moeten brengen?

Het gevoel wat er bij uitzending is ontstaan, is dat mijn aanwezigheid daar niet echt van meer- waarde was, maar meer bezigheidstherapie voor het plaatje.

Deze vraag roept emotie bij mij op: 'Wat heb ik hier gedaan?'

Ik droom wel eens dat ik wil schieten en dan valt m'n patroon zo uit de loop.

De volgende concrete situaties vullen wat meer in wat we ons kunnen voorstellen bij ervaringen van *moral distress* waar militairen tijdens hun werk mee te maken kunnen krijgen. Ze kenmerken zich als situaties waarin de militair gemotiveerd is te handelen of een bijdrage te leveren, maar hiervan wordt weerhouden. In de vierde uitspraak zien we een situatie van een militair die moet bijdragen aan gevechtshandelingen maar het daar persoonlijk moeilijk mee heeft. Onderstaande ervaringen kenmerken zich door rolsparing, waarbij niet de persoon de handeling bepaalt maar de militaire rol.

Concrete ervaringen van het militaire beroep als bron van moral distress

Ik sta op appèl en hoor dat we geen chocolade meer mochten geven aan de kinderen, om partijdigheid te voorkomen.

We hadden de power, de spierbundels en het lef om in te grijpen, maar we hebben het niet gedaan.

Ik vraag me af of ik niet toch had moeten schieten. Het feit dat ik niet heb gehandeld toen speelt me parten. Wat is er met die vrouw gebeurd?

Als ik weersverwachtingen moest maken dan zag ik van tevoren vaak luchtfoto's van het doel. Daar zag ik dan ook kinderen spelen of een hond liggen. Dan wist je dat die over een paar uur gebombardeerd zouden worden.

In mijn videoscherm wordt ze gedumpt – alleen een blouse aan, onder het bloed – in een droge sloot. Waar ze voor mijn ogen sterft. Ik voel me zo machteloos. Dit is het ergste wat ik heb meegemaakt.

Zoals gesteld gaat een militair op uitzending om iets te kunnen doen. Het is moeilijk wanneer dit faalt of niet goed uitpakt, wanneer militairen worden geconfronteerd met de gevolgen van geweld of wanneer zij machteloos staan in het beschermen van burgers. Het is goed voorstelbaar dat dergelijke situaties met veel negatieve gevoelens gepaard gaan. In de verwerking van deze ervaringen is het belangrijk dat veteranen zich erkend voelen in hun belastende werk, om hen bij te kunnen staan. Daarom is erkenning het thema van de volgende paragraaf.

Erkenning

De oorlog in Oekraïne heeft de krijgsmacht onder de aandacht gebracht van de Nederlandse burgers. In mijn werk met actief dienende militairen en post-actieve veteranen zie ik hoe belangrijk erkenning voor hen is. Omdat een inzet veel van militairen kan vragen, verwachten ze erkenning en waardering voor het werk dat ze namens Nederland uitvoeren in het missiegebied.

Erkenning gaat over het verlangen door anderen bevestigd te worden in de identiteit.

Hieraan ten grondslag ligt de menselijke angst door anderen genegeerd te worden. Maatschappelijke erkenning is voor veteranen van belang voor de identiteitsontwikkeling. Maar daartoe moeten wederzijdse erkenningsrelaties worden opgebouwd tussen militairen en burgers (Honneth 1995). Dit blijkt niet eenvoudig. Want hoewel uit onderzoek blijkt dat veteranen maatschappelijk hoog gewaardeerd worden (Veteranenmonitor 2013), ervaren veteranen dat vaak zelf niet zo (De Reuver 2022, 219).

Het belang van erkenning wordt politiek onderschreven in de veteranenwet (<https://wetten.overheid.nl/BWBR0031401/>). Daarin is, naast de levenslange zorgplicht, erkenning van veteranen als doel opgenomen. De landelijke Veteranendag is hier een belangrijk onderdeel van, omdat dan de waardering voor veteranen door de samenleving publiekelijk wordt geuit. Andere uitingsvormen waarin veteranen erkenning ervaren, zijn bijvoorbeeld wanneer militaire inzet wordt besproken in de media. Of wanneer veteranen van hun omgeving op gepaste wijze belangstelling krijgen voor hun werk.

Positieve ervaringen van erkenning

Hieronder deel ik enkele uitspraken waarin veteranen erkenning ervaren. Aan deze zinnen kennen zij veel positieve gevoelens toe.

Positieve ervaringen van erkenning

Door de oorlog in Oekraïne zie en hoor ik om mij heen dat mensen mijn organisatie (defensie) belangrijker gaan vinden.

Ik voelde mij veteraan toen ik de aflevering van Zembla zag over Afghanistan.

Tijdens presentaties / promoten organisatie op school staan leerlingen met open mond te luisteren over mijn verhalen v. [van] missie.

Meelopen in defilé, het publiek wat klapt, juicht, deed me kippenvel krijgen, deed veel met mij onverwachts. Ik dacht ja: ik heb het toch gedaan de uitzendingen en daar mag ik trots op zijn.

Mensen hadden vragen over de missie, maar steunde de militair. 'support our troops'-lintje op de auto.

Ik kan er mee leven als mensen niet achter de missie staan, maar wel achter de militair.

Een positieve kijk op het militaire beroep is ook belangrijk in het werven van personeel omdat de krijgsmacht kampt met grote tekorten. Daarbij bindt de krijgsmacht haar mensen met morele betrokkenheid en niet met financiële middelen. Maar hoe welkom nieuwe militairen ook zijn, het is belangrijk dat gemotiveerde rekruten een eerlijk beeld krijgen van het militaire beroep. De reclamespotjes van defensie kunnen het werk rooskleuriger doen voorkomen dan de werkelijkheid is. Ervaringen van machteloosheid maken net zo goed deel uit van de militaire praktijk als de *can do*-mentaliteit waar militairen zich op laten voorstaan en waar de wervingsspotjes mee lokken.

Juist de ervaringen van machteloosheid en 'niet kunnen handelen' zijn voor militairen moreel belastend. Met name in deze situaties is maatschappelijke erkenning belangrijk voor de

verwerking. De samenleving heeft dus een rol in de opvang van veteranen (Sherman 2015).

De inzet van de krijgsmacht is evengoed een zaak van burgers. De evaluatie van een missie, de gehaalde doelen maar ook gefaalde acties moeten onderwerp zijn van maatschappelijk debat. Het is niet alleen de militair die lijdt aan *moral distress*, maar de hele samenleving: '*moral injury* is als een open wond van de samenleving' (Vos 2019). Deze morele discussie is van belang voor het verwerken van uitgevoerde missies en de afwegingen bij het al dan niet ondernemen van toekomstige missies.

Ervaringen van gemiste erkenning

Erkenning betekent niet dat militairen alleen applaus willen. Burgers mogen best kritisch zijn over de politieke doelen van een missie. Als daarmee maar niet de militair het mikpunt wordt of de veteraan het gevoel krijgt door burgers in de steek te worden gelaten. Het gaat erom, zoals in de definitie van Honneth, dat veteranen niet genegeerd willen worden. Toch verwoorden veteranen dit gevoel wanneer zij spreken over erkenning. Om dit te illustreren, noem ik enkele uitspraken die gaan over gemiste erkenning.

Ervaringen van gemiste erkenning

Ik maak deel uit van een samenleving die het niets interesseert wat er in Libanon allemaal is gebeurd.

Jonge veteranen knokken niet voor Nederland maar voor een politiek spel. Dat is: als je in een fucking woestijn wordt ingezet waar we niks te zoeken hebben.

Ik voel mij niet erkend als veteraan in/door de samenleving. De reactie is vaak: 'Daar heb je zelf voor gekozen', terwijl dat over een brandweerman niet wordt gezegd.

De omgekeerde vlag doet wat met mij, we hebben collega's weggedragen onder die vlag, het heeft betekenis. We tonen de vlag op 4 en 5 mei en koningsdag, en beperkt vergeleken met de 10 duizenden omgekeerde vlaggen vanuit protest.

Ik zat op een verjaardag. Ik zei dat ik militair ben. Het antwoord: 'oh lekker soldaatje spelen, van onze belastingcenten genieten. Heb je wel eens mensen doodgeschoten?' 'Ja. Hoezo? Zat'. Het antwoord: 'Daar kan ik niet mee omgaan.'

Gemiste erkenning kan veteranen vooral belasten wanneer ze een moeilijke missie hebben gehad of kampen met de gevolgen van PTSS of *moral injury*. Zo kan een kloof ontstaan tussen de burgersamenleving en de krijgsmacht, waarbij veteranen steeds minder vertellen en het voor burgers moeilijker wordt begrip te krijgen voor oorlogservaring en de inzet van de Nederlandse krijgsmacht.

Conclusie

Met het onderzoek hoop ik bij te dragen aan kennis over *moral distress* bij veteranen en de manier waarop geestelijk verzorgers bij defensie hen kunnen begeleiden. Om te reflecteren op gewetensvragen en hen bij te staan bij de verwerking van ervaringen van moreel kwaad.

Daarnaast hoop ik met dit artikel bij te dragen aan het opbouwen van wederzijdse erkenningsrelaties tussen burgers en militairen.

Geestelijk verzorgers kunnen een brug slaan tussen de krijgsmacht, de samenleving en de kerken of zendende instanties. De verhalen en dilemma's van militairen zijn ook onze vragen en zorgen. Een paar hiervan zijn verwoord in de kernzinnen van veteranen in dit artikel. Deze persoonlijke uitspraken zijn bedoeld om u als lezer meer begrip te geven van de leefwereld van de veteraan.

Deze zinnen zijn niet alleen de persoonlijke reflecties van individuele veteranen die soms worstelen met hun uitzendervaring; ze hebben een maatschappelijk belang. We moeten niet alleen de succesverhalen van veteranen willen horen wanneer we de vlag uithangen op Veteranendag. Ook de verhalen van een gefaalde of tragische missie moeten worden verteld. Het onder ogen zien van onze fouten en ons moreel falen is immers een eerste stap in de ontwikkeling van morele gevoeligheid en waardenontwikkeling (Van Iersel 2019).

Ik zou er voor willen pleiten de verhalen en ervaringen van veteranen mee te laten spreken in het ethische debat over oorlog en vrede in de publieke ruimte. Hun verhalen, maar ook die van vluchtelingen, vredeswerkers en oorlogsslachtoffers, herinneren ons aan de realiteit van de oorlog en de gruwel van geweld. Hier moeten we van leren. Omdat we het beter willen doen. Erkenning van veteranen gaat verder dan applaus op veteranendag. Het betekent een relatie opbouwen, echt luisteren en meevoelen in hun ervaringen van machteloosheid en schuldgevoel. Omdat het werken aan vrede niet kan worden uitbesteed aan een groep professionals. Het is een dringende opdracht voor ons allen. <

Literatuur

- American Association of Critical-Care Nurses (2006). *AACN Public Policy Position Statement: Moral Distress*. Aliso Viejo, CA: American Association of Critical-Care Nurses.
- Baumeister, R. (1991). *Meanings of life*. New York, London: Guilford Press.
- Dijk, B. van (2019). *In de strijd nabij. Nederlandse aalmoezeniers in militaire missies*. Religie en veiligheid IV. Utrecht: Eburon.
- Hermans, H.J.M., Hermans-Jansen, E. (1995). *Self-Narratives: The construction of meaning in psychotherapy*. New York, London: The Guilford Press.
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. Oxford: Polity Press.
- Iersel, A.H.M. van (2019). Military Practice between ethics and tragedy: Moral dilemmas in the context of peace education for armed forces. *Ethics and armed forces* 2 (2019), 30-37.
- Jameton, A. (1984). *Nursing practice: the ethical issues*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lifton, R.J. (1973). *Home from the War: Vietnam Veterans – Neither Victims nor Executioners*. New York: Simon & Schuster.
- Reuver, Y. de (2022). *Veteran under construction: Identification processes among Dutch veterans who served in military missions in Lebanon, Srebrenica, and Uruzgan*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Rietveld, N. (2009). *De gewetensvolle veteraan. Schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies*. Oisterwijk: Boxpress.
- Veteranenmonitor (2013). <https://www.nlveteraneninstituut.nl/content/uploads/2015/07/blauw-2013-veteranenmonitor-2013-b16023.pdf>.
- Veteranenwet (2020). <https://wetten.overheid.nl/BWBR0031401>.
- Sherman, N. (2015). *Afterwar: Healing the moral wounds of our soldiers*. Oxford: Oxford University Press.
- Ven, J.A. van der (1999). *Het morele zelf. Vorming en ontwikkeling*. Kampen: Kok.
- Vos, P. (2019). Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal. *Moral injury* en de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Inaugurale oratie 8 oktober 2019. Groningen: Protestantse Theologische Universiteit.
- Wildering, G. (2014). *Morele vorming in de krijgsmacht. Een katholiek perspectief*. Budel: Damon.

**BOEK**

Pieter Vos & Fred van Iersel (red.), *Morele vorming van militairen: bijdragen van de geestelijke verzorging*. Utrecht: Eburon, 2023, € 32,50

In dit boek staat de morele vorming van militairen centraal. Militaire praktijken omvatten het brede scala van gevechtsinzet, ontwikkelingswerk, diplomatie en reddingswerk. Deze taken vragen om moreel competente en verantwoordelijke militairen. Daartoe vindt onderwijs in militaire ethiek en morele vorming plaats. De kernvraag van dit boek is hoe de geestelijke verzorging daaraan zo goed mogelijk kan bijdragen en uit welke bronnen ze daarbij put. Naast educatieve uitgangspunten en praktijken komen ook de ethiek van oorlog en vrede en existentiële thema's als persoonlijke verantwoordelijkheid van militairen, het bewaren van de morele integriteit onder druk, en *moral injury* aan de orde. Onderzoekers, geestelijk verzorgers en docenten ethiek gaan in op deze en andere thema's. Het boek is geredigeerd door Pieter Vos, hoogleraar geestelijke verzorging krijgsmacht aan de Protestantse Theologische Universiteit en emeritus-hoogleraar Fred van Iersel †, die een vergelijkbare leerstoel bekleedde aan Tilburg University.

Oorlog en vrede

Ceija Stojka (1933-2013) is een Roma-kunstenares die haar herinneringen aan de oorlog pas na vele jaren vrede kon delen met de wereld.

Zij werd in Oostenrijk geboren, in een gezin met zes kinderen. Haar familie maakte deel uit van een Roma-groep die gedurende eeuwen door Oostenrijk rondtrok. Aan dit zwervend bestaan kwam een einde door de repressieve maatregelen van de nazi's. Na de Duitse Anschluss van Oostenrijk werd de situatie grimmig en na een aantal jaren van onderdrukking werd Ceija in 1943, als meisje van tien, met haar moeder en haar broertjes en zusjes gedeporteerd.

Haar vader was al eerder door de nazi's in Dachau omgebracht. 'Onze vader was toen al dood, schrijft zij, 'hij wist niets van zijn familie, anders was hij tweemaal gestorven.' Als door een wonder overleefde Ceija drie concentratiekampen: Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück en Bergen-Belsen.

Pas veertig jaar later, toen zij 55 was, bracht zij haar oorlogservaringen naar buiten. Diverse boeken en meer dan duizend kunstwerken waren het resultaat van deze buitengewone reis door haar geheugen. Een bijzondere prestatie, omdat zij praktisch analfabeet was en geen kunstzinnige opleiding had genoten. Als autodidact tekende en schilderde ze met haar vingers en met tandenstokers op karton, glazen potten en ansichtkaarten.

Haar werk is rauw en expressief. Zelfs de kleuren getuigen van wreedheid en uitzichtloosheid. 'De geallieerden schonken ons het licht', zo verwoordde ze haar ervaring van de bevrijding.

Ceija Stojka was de eerste Roma-vrouw en kampoverlevende die getuigde van haar ervaringen en zich uitsprak tegen de ontkenning en het vergeten. Haar creatieve en veerkrachtige geest die zich in deze beelden manifesteert, vormen een indringend getuigenis van ervaringen van oorlog en vrede.

Ceija Stojka (1933-2013), Zonder titel, 1994 >

Zie ook <https://www.youtube.com/watch?v=CHij0ycHcWO> waar Ceija Stojka vertelt over haar leven en werk.

